

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΙΟΥΝΙΟΣ

1939

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
46 — ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ — 46
ΑΘΗΝΑΙΙ

Ε.Τ.Α. ΓΡΕΚ. Γ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

τόν ανθρώπινο πόθο για μιὰ χιμαιρική εὐτυχία. Ὑπάρχουν κι' ἐδῶ περιγραφές ωραίες, ποιητικές, δοσμένες με χάρη, με φαντασία, καὶ ἡ ὅλη ἀφήγηση θέλγει τὸν ἀναγνώστη πὺ ἀναγνωρίζει στὸν Chazournes ἕνα ἐξαιρετο ταλέντο.

Ἀπὸ τ' ἄλλα δύο βραβεῖα, τὸ «Interallié» δόθηκε στὸν Paul Nizan γιὰ τὸ ρομάντο του «La Conspiration» (1) καὶ τὸ Βραβεῖο Théophile Renaudot στὸν Pierre-Jean Launay γιὰ τὸ «Léonie la Bienheureuse» (2). Ἡ κυρία ἰδέα τοῦ ἔργου τοῦ Nizan στρέφεται, ὅπως ἐξήγησε ὁ ἴδιος, ἐναντίον τῶν «πολιτικῶν μύθων» τῆς νεότητος, πὺ τὴν παρμαρθεύει ἐξω ἀπὸ τὴν ὠμὴ πραγματικότητα. Τὸ ρομάντο αὐτὸ εἶναι καθαρὰ πεσομιστικὸ, καὶ ἀνάμεσα στοὺς ἥρωες του προβάλλουν τὰ ἀνήσυχα προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας.

Ὁ Launay στὸ μυθιστόρημά του μᾶς παρουσιάζει μιὰ χωρικὴ μυθικοπαθῆ, πὺ ἡ ψυχὴ τῆς εἶναι συνυφασμένη με τὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ. Ἡ ζωὴ τῆς ὁμως περνᾷ διαρκῶς με ἀπογοητεύσεις. Ὁ γιὸς τῆς τὴν ἀπελπίζει, γιὰτὶ δὲ θέλει ν' ἀκολουθήσει τὸ θερατικὸ σχῆμα. Ὁ ἀντρος τῆς τὴ λησμονεῖ στὴν ἀγκαλιὰ κάποιας Justine, πὺ εἶναι ἕνας τύπος διεφθαρμένης γυναίκας καὶ πὺ φθάνει στὸ χωριὸ ἕνα ὠραῖο πρωτὶ. Ὑστερ' ἀπὸ διάφορες περ πέτειες, ἡ Λεονὶ προσφέρει τὴ ζωὴ τῆς γιὰ τὴν σωτηρία τῶν δικῶν τῆς, μᾶ ἡ θυσία τῆς θὰ παραμείνει ἀκυρη. Ὁ Launay δίνει ἐδῶ ὅλο τὸ μέτρο τῆς ἀξίας του, ὅλη του ὁμως ἡ τεχντροπία εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν Bernanos, ὅπως αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ στις κάπως ὠμές, βίαιες περιγραφές, γεμάτες ἀπὸ ἐρωτισμό. Γνωρίζει ὁμως τὴν ἐξοχὴ καὶ τὴν ἀτμόσφαιρά τῆς, καὶ οἱ εἰκόνες του, ἰδίως στις λεπτομέρειες, ἔχουν ἕνα ἀγριο θέλητρο πὺ αἰχμαλωτίζει.

Γενικά, ἀπὸ τὰ τέσσερα ρομάντο πὺ βραβεύθηκαν, τοῦ Troyat καὶ τοῦ Launay, κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι τὰ καλύτερα, κι' ἂν ἴσως κανένα δὲ μᾶς χάρισε τὴ μεγάλη ἀποκάλυψη πὺ ἀναμέναμε, αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ ἀποδώσουμε περισσότερο στὰ διάφορα παρασκήνια, πὺ παίζου στὸ Παρίσι, ὅπως καὶ παντοῦ, πρωτεύοντα ρόλο: γιὰτὶ μυθιστορήματα ὑπῆρχαν ἀνώτερα, ὅπως ἡ «Nausée» τοῦ Sartre, ἡ «Brune» τοῦ François de Roux κ.ἄ., με τὰ ὅποια θ' ἀσχοληθοῦμε σ' ἄλλο τεῦχος.

* * *

Ὁ Pierre Laffitte, γνωστὸς στοὺς παλαιότερους γιὰ τὶς εἰκονογραφημένες ἐκδόσεις του καὶ τὸ περίφημο περιοδικὸ «Je sais tout», πέθανε ἐδῶ καὶ λίγες μέρες. Ὑπῆρξε ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἐφημερίδος «Excelsior» καὶ ὁ «ἐφευρέτης» (ἂν ἡ ἐκφραση τούτη ἐπιτρέπεται) τῆς σειρᾶς τῶν μυθιστορημάτων τοῦ Maurice Leblanc με ἡρωα τὸν ἀλησμόνητο Arsène Lupin. Με τὸ θά-

νατο τοῦ Laffitte φεύγει ἕνας ἀκόμα μεγάλος ἐκδότης, πὺ εἶχε γνωρίσει ἐδῶ καὶ χρόνια μιὰ φήμη σχεδὸν παγκόσμια.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΡΑΤΣΙΚΑΣ

ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ

Κώστα Κρυστάλλη: «Τὰ Ἀπαντα». Ἐπιμέλεια, σημειώματα Χρ. Ἐμ. Ἀγγελομάτης. — Εἰσαγωγή Β. Κρυστάλλη Τόμος Α': Τὰ Ποιήματα.

Ἡ νέα ἐκδοση τῶν ἔργων τοῦ Κώστα Κρυστάλλη, πὺ τὴν κάνει πάλιν, εἴκοσι δύο χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀμέσως προηγούμενη, ὁ οἶκος Κολλάρου, ἀπὸ καιρὸ τώρα ἦταν ἀναγκαῖα. Ὁχι μόνο γιὰτὶ ἀπὸ καιρὸ, ἀπὸ ὀχτῶ - δέκα χρόνια, οἱ προηγούμενες ἐκδόσεις τοῦ Κρυστάλλη εἶχαν ἐξαντληθῆ, μᾶ καὶ γιὰτὶ διάφοροι ἐρευνητὲς ἀνακάλυψαν στὸ μεταξύ, σὲ περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες, κάμποσα ποιήματα καὶ πεζὰ τοῦ ἡπειρώτη ποιητῆ, ὅχι ἐκδομένα, πὺ σωστὸ ἦταν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀξία τους, νὰ περιληφθοῦν σὲ μιὰ πλήρη ἐκδοση. Δὲν ξέρω ἂν ἡ ὄνομασία αὐτὴ μπορῆ νὰ δοθῆ στὴ σημερινὴ ἐκδοση. Ἀπὸ τὸν πρώτο τόμο, μολονότι περιλαβαίνει περισσότερα ἀπὸ τριανταπέντε ποιήματα πὺ δὲν ὑπῆρχαν στις προηγούμενες ἐκδόσεις, λείπουν ἀκόμα μερικά, πὺ τὰ ἔφεραν στὸ φῶς οἱ ἐρευνητὲς, δύο - τρία ἀμφισβητούμενα πὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι κι' ἀθθεντικά, τέλος ποιήματα δημοσιευμένα, καθὼς σωστὰ ὑποθέτει ὁ κ. Ἀγγελομάτης, σ' ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ τοῦ ἀλύτρωτου, στὰ χρόνια τοῦ Κρυστάλλη, ἐλλητισμοῦ, καὶ πὺ μόνο με μιὰ συστηματικὴ ἔρευνα μπορεῖ νὰ βρεθοῦν. Μᾶ καὶ ἀπὸ τὴν ὅλη ἐκδοση, καὶ ἂν περιλάβῃ ὅλα τὰ πεζὰ τοῦ Κρυστάλλη πὺ βρέθησαν στὸ μεταξύ, καὶ τὰ δώδεκα γράμματά του πρὸς τὸ στενὸ φίλο του Δ. Ἀλεξόπουλο, τὰ τόσο σημαντικά, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ πέντε ἀλάκερα πὺ δημοσίεψε τὸ 1935 στὴν «Ἰδέα» ὁ κ. Ἀγγελομάτης, καὶ ἀπὸ τὰ ἀφθονα κομμάτια πὺ χρησιμοποίησε στὴ σημερινὴ του εἰσαγωγή, θὰ λείπουν, καθὼς σημειώνεται στὸ τέλος τῆς εἰσαγωγῆς, τὰ ἡπειρωτικά ἄρθρα τοῦ Κρυστάλλη, τὰ δημοσιευμένα στὸ λεξικὸ Μπέκ καὶ Μάρτι, καὶ—ἂν δὲν ἔλθουν στὸ φῶς, στὸ μεταξύ—τὰ γράμματά του πρὸς μερικοὺς συμπατριῶτες τοῦ Ἠπειρώτες καὶ πρὸς τὸν Πολυλᾶ, πὺ τὴν ὑπαρξὴ τους βεβαιώνει ὁ κ. Ἀγγελομάτης, ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ γράμματά τοῦ Κρυστάλλη πρὸς ἄλλους λογοτέχνες Κερκυραίους, στοὺς ὁποίους δὲν εἶναι ἀπίθανο, εἶναι ἴσα - ἴσα πολὺ φυσικό, ν' ἀπάντησε, ὅταν τοῦ ἔγραψαν ἐκεῖνοι τόσο ἐνθουσιαστικά ἀπ' τὴν Κέρκυρα, γιὰ τὴ γλώσσα του.

Ἀλλὰ καὶ με τὰ λίγα αὐτὰ κενά, μοιραῖα, ἀποῦ ὀφείλονται κυρίως στὰ ὄχι πλήρη ἀκόμη ἀποτελέσματα τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν, ἡ νέα ἐκδοση Κολλάρου εἶναι ἱκανοποιητικώτατη: τὰ ἔργα τοῦ Κρυστάλλη ἀκέραια, με τοὺς προλόγους τους, με τὶς σημειώσεις, με τὶς κρίσεις τῶν ἀγωνοδικῶν, πρόλογοι βιογραφικοὶ καὶ κριτικοὶ

(1) N. R. F. éditeur.

(2) Denoël, éditeur.

πολύ διαιρητιστικοί, τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ ποιητῆ, ὑποστράτηγου Β. Κρυστάλλη, τοῦ κ. Χρ. Ἀγγελομάτη, τοῦ κ. Κ. Γάγαρη, ἐκδότῃ τῆς «Φωνῆς τῆς Ἠλείρου», ὅπου συνεργάστηκε ὁ Κρυστάλλης, καὶ πού προλόγισε τὴν προηγούμενη ἐκδοσὴ Κολλάρου, ἕνα ἐκτενὲς καὶ πολὺ ἐνδιαφέρον γράμμα τοῦ Κ. Καζαντζῆ, στυλμένο στὸν ποιητῆ τὸ Δεκέμβρη τοῦ 1892 ἀπὸ τῆς Νέας Ὑόρκης, καὶ πού τὸ τύπωσε αὐτός, ἀντὶς γιὰ πρόλογο, στὸν «Τραγουδιστὴ τοῦ Χωριοῦ καὶ τῆς Στάνης», τέλος, λεξιλόγιο ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο πού ὑπῆρχε καὶ στὴν προηγούμενη ἐκδοσὴ Κολλάρου. Ἴσως μερικοὶ πρόλογοι μποροῦσαν νὰ λείψουν, ἀφοῦ ἀναφέρονται στὸ ἴδιο θέμα — τῆ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κρυστάλλη — καὶ σκοτίζουν κάπως τὸν ἀναγνώστη. Ἴσως μερικὲς πληροφορίες θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι πιὸ καθαρές. Ἡ πληροφορία, ἔξαφνα, πού μᾶς δίνει στὸ γενικὸ βιογραφικὸ τοῦ σημειώμα τοῦ 1911 ὁ Γ. Γάγαρης (σ. 39) γιὰ κάποιο πεζογράφημα τοῦ Κρυστάλλη ἀπὸ 200 σελίδες (χειρόγραφες, βέβαια) πού ἔμεινε ἀδημοσίευτο γιὰτὶ χάθηκαν οἱ εἴκοσι πρώτες σελίδες. Τέλος, ἔπρεπε νὰ λείπουν μερικὲς ἀνακολουθίες πολὺ χτυπητὲς καὶ πού δὲ μποροῦν νὰ ὀφείλωνται παρὰ μόνο σ' ἀπροσεξία. Στὴ σ. 38 τοῦ ἴδιου βιογραφικοῦ σημειώματος, ὁ Γ. Γάγαρης λέει γιὰ τὴ «Γκόλφω», ὅτι δημοσιεύτηκε, καὶ εὐθὺς παρακάτω, στὴ σ. 39, ἀναφέρει ρητὰ ὅτι «δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἀνεύρωμεν μεταξὺ τῶν σημειωμάτων οὔτε τὰ ἴχνη τῆς «Γκόλφως». Παρ' ὅλ' αὐτά, ὄχι, ἄλλωστε, πολὺ σημαντικά, ἢ νέα ἐκδοσὴ τῶν ἔργων τοῦ Κρυστάλλη εἶναι, τὸ ξαναλέω, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ κείμενα καὶ τὶς πληροφορίες, ἱκανοποιητικώτατη.

Νέα στοιχεῖα οὐσιαστικά, ὕστερα, μάλιστα, ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν πέντε ἐπιστολῶν πρὸς τὸν Ἀλεξόπουλο, δὲ μᾶς προσφέρονται οὔτε ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Κρυστάλλη οὔτε ἀπὸ τὸν κ. Ἀγγελομάτη. Ὁ πατέρας τοῦ ποιητῆ σκιστάρεται ἰώρα πιὸ ἀδρά. Μεγαλέμπορος, μαχητῆς στὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς πού δὲν ἔριχνε εὐκολὰ τάρματα, — ἔχασε τοὺς δύο τοῦ γιου κ' ὄλο του τὸ βιὸς κ' ἔτσι δέχτηκε νὰ γίνῃ ἐπιστάτης σ' ἕνα χτήμα στὴ Θεσσαλία, — ὁ Δημήτρης Κρυστάλλης (Κρυστάλλης, ἀπὸ τὴν κρυστάλλινη, τετρακάθαρη φουσιανέλλα του) ἦτανε καὶ σπουδαῖος πατριώτης. Στὸ ἠπειρωτικὸ ἐλευθερωτικὸ κίνημα τοῦ 1878, συντηροῦσε μὲ ἔξοδά του ἰδιαίτερο ἐπαναστατικὸ σῶμα, καὶ ὅταν ὁ Μαργαρίτης, πού προπαγάνδιζε τοὺς βλαχόφωνους τοῦ Πίνδου, τοῦ πρότεινε νὰ τοῦ δώσῃ τὸ γιό του, τὸν Κώστα, νὰ τὸν στείλῃ στὸ Βουκουρέστι νὰ σπουδάσῃ, ὁ Δημήτρης τοῦ ἀπάντησε: «Οὔτε τὸ σκυλί μου σοῦ δίνω!», καὶ τοῦ ἄστραψε ἕνα μπάτσο ⁽¹⁾.

Ὁ ἴδιος αὐτὸς Μαργαρίτης ἔγινε αἰτία νὰ

(1) Γι' αὐτὸ τὸ μπάτσο ὀδηγήθηκε ἀπὸ τὸν Μαργαρίτη στὸν Κατῆ, πού γιὰ τιμωρία τοῦ εἶπε νὰ καταβάλλῃ ἀμέσως μιὰ λίρα χρυσή. Ὁ Δημήτρης Κρυστάλλης πλήρωσε δύο λίρες, καὶ εὐθὺς γύρισε πρὸς τὸ Μαργαρίτη καὶ τοῦ ἔδωσε κ' ἕνα ἄλλο μπάτσο!

καταδιωχτῆ ὁ Κώστας Κρυστάλλης ἀπὸ τὶς τουρκικὲς ἀρχὲς καὶ νῆσθη, παλικάρι εἴκοσι χρόνων, τὸ Δεκέμβρη τοῦ 1888 (ὄχι, λοιπόν, στὰ 1887 καὶ ἕνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ «Ταξιδιοῦ» τοῦ Ψυχάρη, ὅπως γράφει ὁ κ. Ἀγγελομάτης, ἀλλὰ τὴν ἴδια χρονιά) στὴν Ἀθήνα. Τὰ πέντε χρόνια πού πέρασε στὴν Ἀθήνα (πέθανε τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1894 στὴν Ἄρτα), δὲν ἦταν ὄλα σκληρά. Σκληρότατα ἦταν τὰ δύο πρώτα. Ἀντὶ νὰ τελειώσῃ τὶς γυμνασιακὲς του σπουδὲς — στὴ Ζωσιμαία, στὰ Γιάννενα, εἶχε κάμει τὴ δευτέρη τάξη τοῦ γυμνασίου, ὅποτε καὶ τύπωσε τὶς «Σκιὲς τοῦ Ἄδου», γιὰ τὶς ὁποῖες καὶ καταδικάστηκε «ἐρήμην» ἀπὸ τὰ τουρκικὰ δικαστήρια σὲ 25 χρόνων ἔξορία στὴ Βαγδάτη — δουλεύει, γιὰ νὰ κερδίσῃ τὸ ψωμί του, δέκα ὥρες τὸ μερόνυχτο σ' ἕνα τυπογραφεῖο, μέσα σ' ἀρρωστημένα χνώτα καὶ στίς φαρμακερὲς ἀναθυμιάσεις τοῦ ἀντιμόνιου, καὶ ὕστερ' ἀπὸ τέτοια βαρεῖα δουλειά, ἔχει τὴ δύναμη νὰ γράφῃ καὶ νὰ διαβάσῃ, βιαστικά, φυσικά, καὶ μὲ κούραση. Τὴ δύναμη τοῦ τῆ δίνει ἡ φιλοδοξία. Ὁ «μιᾶς κλωτσιᾶς» αὐτὸς ἄνθρωπος, ὁ σχεδὸν τζουτζές, ὁ ξεραγκιανός, μὲ τὸ χλωμοκίτρινο πρόσωπο, πού φυσᾷ ἀπὸ τ' ἀσθενικὰ στήθη του στὴ σιδερένια φλογέρα του ὄλο τὸν καημὸ του γιὰ τὸ βουνό, ξεφωνίζοντας κάθε τόσο «χαί - χαί καημένη πατρίδα!» δὲν εἶναι κανένα ἀπλοῖκό χωριατόπαιδο χαμένο μέσ' στὴ χλαλὴ τῆς πρωτεύουσας. Ἐχει τέλεια συνείδηση τῆς ἀξίας του — μιὰ συνείδηση πού φτάνει, ὥρες - ὥρες, τὴν ἔπαρση — καὶ ξέρει πολὺ καλά μὲ τί τρόπο θ' ἀνοίξῃ τὸ δρόμο του· τοῦ ἀρέσει ὁ θόρυβος γύρω ἀπ' τ' ὄνομά του, τοῦ ἀρέσει πού τὰ ποιήματά του «σηκώνουνε τοὺς λογίους στὸ ποδάρι», παινᾷ ὁ ἴδιος τὰ γραψίματά του στοὺς φίλους του, λέει κουτοὺς ὅσους δὲν τὰ νοιώθουν, τὰ βάζει μὲ τοὺς πολὺ ἐμπειρότερούς του κριτὲς τῶν διαγωνισμῶν, στοὺς ὁποίους λαβαίνει μέρος. Καὶ ἔχει καὶ στόφα καλαμαροῦ. Τὰ ἔργα του, ἀκόμα τὸ πρῶτο του πού τὸ ἐξέδωσε παιδί, τὰ τυπώνει συγυρισμένα, μὲ πρόλογους, πεζοὺς καὶ ἔμμετρος, ὅπου μὲ λίγα λόγια φροντίζει νὰ δώσῃ τὴ γενικὴ γραμμὴ τῶν ποιημάτων, μὲ ἱστορικὲς καὶ πραγματολογικὲς σημειώσεις.

Μὰ καὶ στὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς δὲν εἶναι καθόλου ἀδέξιος ὁ ἔξυπνος αὐτὸς Ἠπειρώτης καὶ ὁ θεληματικός, μὲ τὰ βαθουλωτὰ μάτια ἀλλὰ μὲ τὸ ζωηρὸ βλέμμα, τὸ τσοπάνικο, τὸ ξάστερο, καὶ μὲ τὰ πυκνὰ μαλλιά σὰν τὰ κλαδιά παχύσκιου καὶ πολύκλωνου πρίνου. Ἐχει τὴν ἐπιμονὴ τῶν βουνίσσιων. Ἐργάτης ἄσημος, δείχνει χειρόγραφά του στὸν Εἰρηναῖο Ἀσώπιο, κ' ἐκεῖνος, εὐχάριστα ξαφνισμένος, τὸν ρωτᾷ: «Γράφεις καὶ ἄλλα τέτοια;» Συνδέεται μὲ τὸν Δαμβέργη, πού τὸν κάνει τακτικὸ συνεργάτη καὶ ὕστερα γραμματέα τῆς «Ἐβδομάδος», τοῦ περιοδικοῦ του, μὲ τὸν Μητσάκη, στὸν ὁποῖον ἀφιερώνει καὶ ἕνα ἔργο του, μὲ ἄλλους λογίους τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τοὺς πιὸ ξακουστοὺς, διατηρεῖ ἀλληλογραφία μὲ τὸν Πολυλά καὶ ἄλλους Κερκυραῖους λογίους, παίρνει μέρος σὲ ποιητικὸς διαγωνισμοὺς, καὶ ὕστερα, στὰ δύο καλά, ὅπωςδήποτε,

τελευταία του χρόνια, συνεργάζεται σ' ένα πληθώρα εφημερίδες και περιοδικά, γράφει άρθρα στο λεξικό Μπέν και Μπάρτ, έχει μια θέση—δουλειά «ποταπότατη», γλίσχρος μισθός 105 δρ. τὸ μῆνα—στὴ σιδηροδρομικὴ ἐταιρεία ΣΠΑΠ, πού εἶναι ὑπαιτιότητός του, γιὰ νὰ λέμε τὴν ἀλήθεια, τὴν ἔχασε (ἔκανε—τί ποιητὴς θὰ ἦταν ἂν δὲν ἔκανε; — διαρκῶς λάθη στὰ νούμερα κ' ἔρωγα ἀπάνωτὰ πρόστιμα), τέλος, οἰκονομὰ χρήματα καὶ τυπώνει τὰ ἔργα του. Μὰ ὅλ' αὐτὰ γιὰ νὰ τὰ προφτάσει, δουλεύει, καὶ στὰ ὀψωσθὲν καλὰ χρόνια του, σὰ σκυλί. Θαυμάζει τὸν Βαλαωρίτη, τὸν λατρεύει (εἶναι ὁ «μεγάλος» του ποιητὴς), μὰ ἐκείνος σπούδασε, ἔμαθε ξένες γλώσσες, ἔζησε στὸν τόπο πού γεννήθηκε, δούλεψε μὲ ὅλη τὴν ἀνυσή του: «Δόσε μου καὶ μένα ὅλ' αὐτὰ, νὰ ἰδῆς τί σοῦ κάνω.»

Ἀκόμα στὰ 1893, ἀναγκάζεται νὰ κόψει ἀπὸ τὴν τροφή του γιὰ ν' ἀγοράσει βιβλία. Γιατὶ μελετᾷ. Κόβει κ' ἀπὸ τὸν ὕπνο του γιὰ νὰ διαβάσει. Ὁχι μόνον τὸν Βαλαωρίτη, τὸν Ζαλοκώστα, τὰ δημοτικὰ τραγούδια, — αὐτὰ ὅλα τὰ διάβασε πολὺ νεώτερος, — ἀλλὰ καὶ τοὺς συγχρόνους του, τὸν Παλαμᾶ, τὸν Δροσίνη, τὸν Πολέμη, πού μερικοὶ (ὁ Πολέμης λ. χ.) τὸν ἐπηρεάζουν κιόλα, καὶ ὅ,τι ξένο δημοσιεύεται μεταφρασμένο στὰ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς, καὶ ὅ,τι τοῦ χρειάζεται γιὰ τίς γλωσσικὲς καὶ ἔθνογραφικὲς του μελέτες. Ἀλλὰ παρ' ὅλα του τὰ διαβάσματα — εἶναι, ὅμως, καὶ νέος — μέστωμα βαθύτερο δὲν κατορθώνει νὰ ἀποχτήσει. Μιλᾷ γιὰ «ιδέες» τοῦ Ἀχιλλέα Παράσχου καὶ τοῦ Βαλαωρίτη, ὀνομάζει τὸν Βαλαωρίτη «μεγάλος» ποιητὴ, συγγέει τὴ φιλοσοφικὴ ποίηση μὲ τὸ ρομαντισμό, τὸ συμβολισμό, τὸ μυστικισμό, σὲ ὅλα τοῦτα, συλλήβδην καὶ ἀθρόως, κολλάει τὴν ἐτικέττα «φράγκικα», κοντολογίης δὲν ἀποδείχνει, ὅπως διατείνεται ὁ κ. Ἀγγελομάτης, «μιά κατάρτιση πού λίγοι θὰ μπορούσαν νὰ προβάλλουν». Μερικὰ ζητήματα, ὡστόσο, τὰ κρίνει ὀρθά. Φαίνεται πολὺ σωστή, ἔξαφνα, ἡ παρατήρησή του, ὅτι τὰ Ἐφτάνησα ἔβγαλαν τὸν Σολωμὸ γιὰτὶ ἦσαν πολὺ πιὸ προχωρημένα στὸν πολιτισμὸ παρ' ὅσο ἡ ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, ὅπως ἐπίσης, ὡς ἓνα σημεῖο ὅμως, καὶ ἡ ἄλλη του παρατήρηση, ὅτι ἡ Ἐφτάνησα δὲν ἔβγαλε Ζαλοκώστα καὶ Βαλαωρίτη γιὰτὶ «αὐτὴ τήραε μοναχὰ ἀπ' ἀγνάντια τὸν ἀγῶνα καὶ δὲν ἐμπερδεύτηκε σ' αὐτὸν σύσσωμη σάν τὴν ἄλλη Ἑλλάδα.»

Μὰ καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ του συνείδηση δὲν τοῦ ἔμεινε ὁ καιρὸς νὰ τὴν καλλιεργήσει ἀρκετὰ ἔτσι πού νὰ δινε — γιὰτὶ ἴσως νὰ δινε, ἂν δὲν πέθαινε τόσο νέος — καθυαυτὸ προσωπικὸ ἔργο. Τώρα, καὶ ἡ ἀρτιώτερη συλλογὴ του καὶ ἡ μόνη ὑπολογίσιμη, «Ὁ τραγουδιστὴς τοῦ Χωριοῦ καὶ τῆς Στάνης», καὶ τὰ καλλίτερα ποιήματα μὲς σ' αὐτὴν, τὰ πιὸ λυρικά, τὰ ὄχι, πάντως, ἀφηγηματικὰ καὶ διαλογικὰ, «Τὸ Κέντημα τοῦ Μαντηλιοῦ», τὸ «Στὸ Σταυρατὸ», τὸ «Ἦθελα νὰ μὸν Τσέλιγκας», τὸ βαθύτερα καὶ γνησιότερα λυρικὸ ἀπ' ὅλα, καὶ ὅπου ἀκόμα δὲ δείχνουν πολὺ φανερά τὴν ἐπίδραση τοῦ Θεόκριτου («Τὸ Κέντημα τοῦ Μαντηλιοῦ», «Ὁ Γέννος») καὶ τοὺς

τρόπους τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ («Τὸ Φίλημα»), μένουν τόσο κοντὰ, σὰ γλώσσα, σὰ σύνθεση, σὰν ἔκφραση, σὰν τεχνοτροπία, στὸ δημοτικὸ τραγούδι, καὶ ἔχουν, καὶ ὅταν ἀκόμα δὲν εἶναι στενὰ ἠθνογραφικὰ (ὅπως «ὁ Κοῦρος», «ὁ Σκάρος», «ὁ Γέννος») τόσο καθαρὰ ἠθνογραφικὸ χαρακτῆρα, ὥστε ποίηση, μὲ οὐσιαστικώτερο νόημα, δὲν πραγματώνουν. Μιμήσεις, βέβαια, εἶναι ὑπερβολικὸ νὰ ποῦμε τὰ ποιήματα τοῦ «Χωριοῦ καὶ τῆς Στάνης». Ὑπάρχει σ' αὐτὰ ἡ παρουσία ἑνὸς ἀτόμου, ἓνα ἐγὼ λυρικό, ἓνα πάθος ὑποκειμενικὸ τὰ ζεσταίνει, τὰ ἐμψυχώνει, τὰ ἐνορχηστρώνει, ἀκόμα καὶ ἡ γλώσσα, ἰδίως ὅταν εἶναι ἰδιωματικὴ, ἔχει μιὰ σφραγίδα ὑποκειμενικὴ, — ἀκόμα καὶ ἡ τεχνικὴ. Οὔτε ἐντελῶς σοστή μοῦ φαίνεται ἡ παρατήρηση πού ἔκαναν γιὰ τ' «Ἀγροτικὰ» οἱ ἀγωνοδίκες τοῦ Φιλαδέλφειου (Ροῖδης, Προβελέγγιος, Ν. Γ. Πολίτης), ὅτι «τὰ οὕτω γραφόμενα ποιήματα (τὰ πολὺ, δηλαδή, προσκολλημένα, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος, στὰ δημοτικὰ τραγούδια) θὰ ἔχουσι πάντοτε τοιαύτην τινὰ σχέσιν πρὸς τὸ γνήσια δημοτικὰ, ὅσην τὰ τεχνητὰ ἀνθὴ πρὸς τὰ φυσικὰ». Πρῶτα, γιὰτὶ «φυσικὰ» καλλιτεχνήματα, «φυσικὰ» ποιήματα, πού νὰ μὴ βγαίνουν, μ' ἄλλα λόγια (ὅπως ὑποστήριξε, ἄλλωστε, καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ν. Γ. Πολίτης) ἀπὸ ἄτομα μὲ ξεχωριστὰ καλλιεργημένη εὐαισθησία καὶ πλούσια φαντασία, δὲν ὑπάρχουν (ἐντεχνα εἶναι καὶ τὰ τραγούδια τὰ δημοτικὰ, κατὰ κάποιον τρόπο), καὶ ἔπειτα, γιὰτὶ ξέρουμε δευτερόγεννες — ἄς τίς ποῦμε ἔτσι — τέχνες, πού μὲ τί πρωτόγεννες κάθε ἄλλο παρὰ σχέσιν τεχνητοῦ πρὸς φυσικὸ φανερόνουν.

Μὰ καὶ μόνον ἱστορικὴ σημασία δὲ μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ἔχουν τὰ ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη. Σίγουρα, ὅπως τόγραφε ὁ Καζαντζής ἀπ' τὰ 1892 ἀκόμα, πρὶν ἐκδοθῆ «Ὁ Τραγουδιστὴς τοῦ Χωριοῦ καὶ τῆς Στάνης», τὰ ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη σημείωναν «un point de retour», μιὰ ἐπιστροφή στὴν ἀπλότητα καὶ στὴν ἀγνότητα τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ἦταν ἓνα εἶδος «βλαστάρι νέο, κωλορρίζι καινούριο φυτρωμένο ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὰ σπλάχνα τοῦ λαοῦ», μιὰ «ἀντίδραση», ὅπως παρατηροῦσε ὁ Σπύρος Λάμπρος, ἐναντίον τῆς ἀπνοῆς, νεκρῆς, «σοφῆς» καθαρευουσιάνικης ποίησης. Καὶ ὄχι, ἴσως, μόνον ἐναντίον αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ μιᾶς ἄλλης, τῆς ρομαντικῆς, τῆς συμβολικῆς, τῆς «φράγκικης», ὅπως τὴν ἔλεγε περιφρονητικὰ ὁ Κρυστάλλης, πού μετατόπιζε «τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος εἰς τὴν ποίησιν ἀπὸ τὸ ὠραῖον εἰς τὸ δύσκολον», καὶ πού τὴν πρωτόμπαζε, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, στὸν τόπο μας, ὁ Παλαμᾶς, ἓνας ποιητὴς πού σὲ ἄλλες περιοχῆς (μαζὶ μὲ τὸ Νίκο Καμπᾶ, τὸ Δροσίνη, ἓνα-δύο ἀκόμα) πολεμοῦσε κάτω ἀπὸ τίς ἴδιες παντιέρες ὅπου πολεμοῦσε καὶ ὁ Κρυστάλλης. Σ' αὐτὴ τὴν ποιητικὴ ἀναγέννηση, τὴ γύρω στὰ 1890, τὴν εὐθύς μετὰ τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη, καὶ πού οἱ δύο κύριοι πόλοι τῆς ἦσαν ἡ δημοτικὴ ποίηση καὶ ἡ γλώσσα ἡ δημοτικὴ, ὁ Κρυστάλλης ἔχει τὴ θέση του, θέση πού τοῦ δίνει τὴν ἱστορικὴ σημασία του. Μὰ ἔχει, βέβαια, καὶ μιὰ

σημασία όχι, φυσικά, αιώνια και ανάμεσα, μάλιστα, στους κορυφαίους του ελληνικού Παρνασσού (όπως θέλει ο κ. Ἀγγελομάτης), ἀσφαλῶς, ὅμως ὑπερχρονική. Πλέοντας ἀνάμεσα Βαλαωρίτη, Ζαλοκώστα, Θεόκριτου, («Ἡ Λεμονιά», ἢ «Μικρούλα», ἢ «Ἀρπαγή», ἢ «Φλογέρα»), ὁμιζόμενος κάποτε και τάσεις πρὸ καινούργιες («Ἡ Πρώτη Ἀγάπη», «Πῶς νὰ σὲ λησμονήσω») καὶ ἀκολουθώντας πάντοτε, ἀπὸ πολὺ κοντὰ, τὸ δημοτικὸ τραγουδι, δὲν «ἔιαμε ὄλως νέαν ὁδόν», οὔτε στάθηκε ὁ κυριώτερος μοχλὸς στὴν κίνηση τοῦ 1890, ἔδωσε ὅμως στὴ νεοελληνικὴ ποίηση μιὰ νότα, ὄχι ἐντονη ἴσως πολὺ, ὄχι πλούσια, ἀλλὰ δική του.

Ἐκεῖνο πού ἂν τὸ εἶχε ὁ Κρυστάλλης θὰ ἔφτανε πολὺ ψηλότερα ἀπ' ὅπου ἔφτασε, τὸ σημείωσε πλάγια κάπως καὶ σκεπασμένα, ἀλλὰ καιρία, νομίζω, ὁ Παλαμᾶς. Μιλώντας γιὰ «τὸ Κέντημα τοῦ Μαντηλιοῦ», λέει ὅτι «τὴν ἀκραιφνή, τὴν ὑψηλὴν ποίησιν δὲν ἀποτελεῖ ἡ γραφικότης μόνη τῶν εἰκόνων», ἀλλ' ὅτι χρειάζεται καὶ ἓνα ἄλλο στοιχεῖο, πνευματικώτερο, δυσκολοέκφραστο, ἐνδόμυχο (ἐγὼ ὑπογραμμίζω), γενικὸ «χρειάζεται ἡ ψυχὴ, τὴν ὁποῖαν ὁ ζωγράφος ποιητὴς ἐμφυσᾷ εἰς τὴν εἰκόνα του, διὰ νὰ τὴν καταστήσῃ ὄχι ἀπλῶς ζωγραφικὴν λαλοῦσαν, ἀλλὰ ποίησιν. Διότι τὸ στοιχεῖον ἐκεῖνο εἶναι πάντοτε τὸ προζύμι, τὸ ὅποιον κάμνει ν' ἀνεβαίνει ὁ ζωγράφος ἄρτος τῆς ποιήσεως.»

Αὐτὸ τὸ «ἐνδόμυχο» στοιχεῖο, πού δὲ μᾶς λέει ρητὰ ἂν τῷβρισκε ἢ δὲν τῷβρισκε ὁ Παλαμᾶς, τὸ 1894, στὰ ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη, τὸ πρὸ πολὺτιμο ἀπ' ὅλα, καὶ πού εἶναι ὅλος ὁ λυρισμός, δὲν ὑπάρχει καθόλου σχεδὸν καὶ στὰ καλύτερα κομμάτια τοῦ «Τραγουδιστὴ τοῦ Χωριοῦ καὶ τῆς Στάνης». Δέντρο ξεριζωμένο, ἀγρίμι διωγμένο ἀπὸ τὴ μονιά του καὶ πού παραδέρνει στὴ φαρμάκερὴ ἀτμοσφαῖρα τῆς μεγαλόπολης, δεμένος τόσο σφιχτὰ στὸ μαγγανοπήγαδο τῆς βιοπάλης, ὥστε μήτε τὴ ζωὴ του νὰ μπορῇ νὰ πλουτίσῃ, μήτε τὸ πνεῦμα του νὰ ξανοίξῃ σὲ ὀρίζοντες πρὸ πλατειούς, ὀλάκερος ὁ Κρυστάλλης εἶναι μιὰ νοσταλγία γιὰ τὴν ἀπλή, καθάρια καὶ λεύτερη ζωὴ τοῦ βουνοῦ, πού τὸν καίει σὰν πάθος. Ἡ ἀδιάκοπη αὐτὴ νοσταλγία εἶναι ἡ λύτρωσή του, ἡ φυγὴ ἀπὸ τὸ καθημερινό, τὸ ἀσήκωτο, αὐτὴ τοῦ φέρνει εἰκόνες πού γίνονται στίχοι, γιὰτὶ εἶναι ποιητὴς, καὶ ἔχουν ζωντάνια, γιὰτὶ τὶς ἔζησε. Ἀλλὰ τοῦ λείπει ἡ ἰκανότητα, ἐπειδὴ τοῦ λείπει καὶ τὸ βαθύτερο λυρικό στοιχεῖο, νὰ τὶς μετουσιώσῃ προσωπικότερα, νὰ κάμνῃ μὲ τὶς ὀλοζώντανες ἀναμνήσεις, πού εἶναι ὅλο: ὁ ψυχικὸς κόσμος του, κάτι πρὸ σύνθετο, πρὸ ἐσωτερικό, πρὸ μουσικό. Τὴν ἔκφρασή του τὴν προσαρμόζει στὸν πρὸ πρόχειρο (καὶ πρὸ γνῶριμο καὶ πρὸ ἀγαπημένο του) τύπο πού βρῖσκει: τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Καὶ μαζί μὲ τὴν ἔκφραση, καὶ τὴ γλῶσσα. Μεταχειρίζεται, γιὰ νὰ δώσῃ περισσότερο χρῶμα ἠθογραφικὸ στὰ ποιήματά του, τύπους ἰδιωματικούς, ὄχι ἁρμονικούς, ἀλλῶστε (περνούσαμεν, ἐπαίζαμαν, βλέπαμαν, ἀναβῶ, ζάω) καὶ λέξεις τόσο τοπικῆς σημασίας κάποτε, πού στίχοι ὀλόκληροι νὰ κα-

ταντοῦν ἀκατανόητοι (τῆρα σαργιά πῶχ' ἢ χελιά, τῆρα ποκάρι ἢ κούλια). Μά, κι' ἔτσι ὅμως, ἡ γλῶσσα του δὲν ἀποχτᾷ ἐντονη ἰδιοπροσωπία, μένει ὕλικὸ πού δὲ βουτήχτηκε στὴ διπλὴ κολυπήθηρα τῆς φαντασίας καὶ τοῦ αἰσθήματος, δὲν πλουτίστηκε μὲ τοὺς θησαυροὺς τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ νοῦ τοῦ ποιητῆ, ἀλλὰ «παθητικῶς ξαναδίνει τὰ φρονήματα, τὸ ἦθος καὶ τὸ ὕφος τοῦ λαοῦ».

Κάτι πρὸ ἀπαλό, πρὸ μελωδικό, πρὸ «ἐνδόμυχο» ἀναταράζει, ὡστόσο, κάποιους στίχους τοῦ Κρυστάλλη, καὶ δίνει στὴ γλῶσσα του ὑψηλὸ ποιητικὴ. Μερικοὺς δεκατριεσῶν λαβους στὸ «Κέντημα τοῦ Μαντηλιοῦ», τοὺς τελευταίους στίχους τοῦ «ὦ! λαμπερὰ μου ἀστέρια!», μερικοὺς δεκαπενταεσῶν λαβους πού τοὺς διαπερνᾷ ἓνα ἑλαφρὸ ρίγος μουσικὸ («ν' ἀκούω τὸν ἦχο τῆς βροχῆς καὶ νὰ γλυκοκοιμῆμαι—ἀνέρε λύχνε, ὅπ' ἄγγελος ἐσένα πρῶτο ἀνάφτει), κάποιους ἄλλους στίχους, ἔδω κ' ἐκεῖ. Μά καὶ ἡ διάθεση ἢ ἴδια, τὸ πρωτόμνητο ἐκεῖνο ὅπου γεννᾷ τὸ ποίημα, δείχνει πῶς βγαίνει κάποτε, παρ' ὄλη τὴ ρητορικὴ ντυμασιά του («Ἡθελα Νᾶμουν Τσέλιγγας...») ἀπὸ ἓνα βάθος πρὸ μυστικό. Εἶναι ὅτι καλλίτερο ἔχει ὁ Κρυστάλλης καὶ πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ μᾶς δώσῃ, ἂν ζοῦσε, κάτι προσωπικότερο καὶ πρὸ καθαρὰ λυρικό.

Οἱ θαυμαστὲς του — ὄχι, βέβαια, ἐκεῖνοι πού λένε ὅτι συγκλονίζει τὸ βαθύτερο εἶναι μας, καὶ πού θὰ μένη αἰώνια θρονιασμένος στὴν κορυφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ Παρνασσοῦ, — ἀλλὰ οἱ μετριοπαθέστεροι, — ὁ Γάγαρης, ὁ Καζαντζῆς, — ὅτι πρὸ πολὺτιμο βρῖσκουν στὸν Κρυστάλλη, εἶναι ἡ βουκολικὴ δροσιά καὶ ἀφέλεια πού ἔβαλε στὴν ποίησή του. Καὶ ἀσφαλῶς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ποιότητά του, ἓνα ἄρωμα ἀπλῆς βουνίσιας ζωῆς, πού δὲ μπορεῖ, αὐτὸ καθαυτό, παρὰ νὰ μᾶς εὐχαριστῇ, πνέει στὴν ποίησή του. Ἡ ποίησή του, ὅμως, ἔχει καὶ μιὰ ἄλλη ἀρετὴ, ὄχι συνειθισμένη τὴν ἐνταση μὲ τὴν ὁποῖαν παρασταίνονται σ' αὐτὴν ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῆς βουνίσιας ποιμενικῆς ζωῆς, συγκεκριμένα, ὕλικά, χεροπιαστὰ καὶ ντυμένα μ' ἓνα ποιητικὸ ἀέρα. Φυσικὴ ἀρετὴ, μὰ πού ἴσως καὶ νὰ τὴ δυνάμωσε ὁ Κρυστάλλης, διαβάζοντας τὸν Βαλαωρίτη.

ΚΛΕΩΝ ΠΑΡΑΣΧΟΣ

Γεωργίου Σταμπολῆ: «Οἱ νεκροὶ πού ξαναζοῦν», δράμα σὲ τέσσερις πράξεις.

Ὁ ἥρωας τοῦ κ. Σταμπολῆ ἐρωτεύεται θερμὰ κάποια χήρα καὶ τὸν βασανίζει φοβερὰ ὁ ἐρωτικὸς βίος, στίς λεπτομέρειές του, πού ἔκανε ἡ ἀγαπημένη του, μὲ τὸ μακαρίτη, καὶ τόσο μάλιστα, πού αὐτοκτονεῖ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀρκετὰ σπάνια μορφή τῆς ζήλειας.

Ἔτσι θὰ τὸ ἐβλεπε τὸ ἔργο κάθε θεατῆς, ἂν εἶχε παιχθεῖ, καὶ θὰ τὸν ἐνοχλοῦσαν τὰ πάρα κάτω βάσιμα θεατρικὰ λάθη:

α) Θὰ ἦταν ἀπολύτως ἀδύνατο νὰ προ-